

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

БОГДАШИНА О.М.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ, МЕТОДИКИ, ІСТОРІЇ: НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК.- 3-Е ВИД., ДОП. ТА ПЕРЕРОБЛ.- ХАРКІВ: "ВИДАВНИЦТВО САГА", 2008.- 214 С.

Досягнення української історичної науки у царині вивчення минувшини українського народу та української держави достатньо широко представлені у монографіях, наукових часописах, збірках тощо. Усталені уявлення про перебіг історичних подій української історії оприлюднені на сторінках численних шкільних та вузівських підручників. Натомість забезпечення підручниками та посібниками інших галузей історичної науки залишає бажати кращого. Тим нагальнішою є поява рецензованого навчально-методичного посібника, який має на меті привернути увагу студентів до найскладніших проблем теорії історичного джерелознавства, методики та історії джерелознавства історії України, а саме до тих питань методології та методики українського джерелознавства, які забезпечують теоретичну основу наукових історичних студій, а також мають практичне значення у роботі з історичними джерелами. Це третє видання посібника О.Богдашиної. Попередні дві редакції здобули належну оцінку фахівців¹. Вихід навчального посібника є гарним приводом звернутись до теоретичних проблем джерелознавства, вкотре замислитись над його місією в історичній науці.

Проблеми теорії історичного джерелознавства з різним ступенем глибини, новизни та оригінальності вирішувались у підручниках та навчальних посібниках вітчизняних та зарубіжних авторів. Не втратили своєї актуальності роботи Л.Пушкарьова "Классификация русских письменных источников по отечественной истории" (М., 1975), В.Стрельського "Теория и методика источниковедения истории СССР" (К., 1976), О.Пронштейна "Методика исторического источниковедения" (Ростов-на-Дону, 1976), І.Ковальченка "Источниковедение истории СССР" (М., 1981), М.Варшавчика "Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика" (К., 1984), О.Пронштейна та І.Данилевського "Вопросы теории и методики исторического источниковедения" (М., 1986), В.Фарсоби́на "Источниковедение и его метод. Опыт анализа понятий и терминологии" (М., 1989). В останні півтора десятиліття побачила світ низка ґрунтовних довідників та підручників, у яких поставлено і вирішено низку теоретичних питань в галузі історичного джерелознавства. Зокрема, довідники "Джерелознавство історії України" (К., 1998), "Історична наука: термінологічний та понятійний довідник" (К., 2002), "Історіографічний словник" (Х., 2004), "Спеціальні історичні дисципліни" (К., 2008) стали прикладами навчально-довідкових видань, в яких на основі сучасних

методологічних підходів розтлумачено сутність основних категорій, термінів і понять, що використовуються у сучасному джерелознавстві. Нові здобутки теорії історичного джерелознавства знайшли своє відображення у підручниках і навчальних посібниках, підготовлених творчим колективом викладачів Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка під керівництвом Я.Калакури "Історичне джерелознавство" (К., 2002), В.Підгаєцьким "Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ ст." (Дніпропетровськ, 2001), В.Вороновим "Джерелознавство історії України" (Дніпропетровськ, 2003), а також російськими джерелознавцями О.Медушевською "Источниковедение: теория, история и метод" (М., 1996), І.Данилевським, В.Кабановим, О.Медушевською та М.Румянцевою "Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории" (М., 1998), Ю.Русиною "История и теория источниковедения" (Екатеринбург, 2001), А.Соколовим, Ю.Бокаревим, Л.Борисовою, В.Кабановим, В.Магідовим та ін. "Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика" (М., 2004). Втім, О.Богдашина, узагальнивши досвід попередників, запропонувала оригінальний підхід до ключових проблем теорії джерелознавства. Це вдалося зробити завдяки своєрідній композиції посібника. У книзі інформацію розташовано таким чином, що читач має змогу простежити логіку формування тієї чи іншої думки, положення, висновку тощо. Сучасний горизонт розуміння кожної проблеми послідовно генералізується авторкою, зважаючи на здобутки, упущення та недоліки попередніх поколінь дослідників – виклад носить історіографічний характер. Зважаючи на аудиторію, на яку розраховано даний посібник, та мету, яку переслідує авторка, такий підхід є виправданим і реалізує основні дидактичні принципи підготовки фахівця за спеціальністю "Історія", адже історіографія сама є джерелом власних інтерпретаційних сутностей² і сприяє орієнтації в актуальних проблемах історичної науки, засобах та способах їхнього розв'язання. Матеріали посібника апробовані під час викладання О.Богдашиною спецкурсу "Джерелознавство історії України: теорія, історія, метод" для студентів магістратури Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

О.Богдашина справедливо вказала на те, що "розробка концепції предмета джерелознавства була пов'язана з усвідомленням предмета цієї науки як певної теоретичної моделі, її змісту, а також з необхідністю визначення наукового статусу великого комплексу наукових знань, об'єднаних словом джерелознавство"³. Тому цілком послідовними виглядають тривалі пошуки місця джерелознавства в системі історичної науки та формулювання його предмета. Зрештою, наведені у посібнику підходи дослідників до цієї категорії, дають відчуття наближення до консолідованого розуміння предмета джерелознавства.

О.Богдашина не заперечує проти того, що "джерелознавство історії України – один з розділів спеціальної галузі наукових знань – історичного джерелознавства з *власною* історією, *теорією та методикою* (виділено автором. – **А.О.**), предметом, завданнями та об'єктом дослідження"⁴. Втім, на нашу думку, включення до предмета джерелознавства історії України теоретичного аспекту є суперечливим. Наскільки можлива власна теорія та методика у кожній окремій предметній галузі історичного джерелознавства? Теорія джерелознавства знаходить своє застосування в кожній конкретній предметній галузі, однією з яких є історія України. Тому, на нашу думку, необхідно розмежовувати історичне джерелознавство, яке акумулює теоретичні знання про об'єкт, предмет та завдання цієї галузі знань (загальне), з джерелознавством історії України (конкретне), яке живиться теорією історичного джерелознавства і забезпечує функціонування його положень на практиці. Самодостатність джерелознавства історії України, його автономність по відношенню до історичного джерелознавства – ілюзія, яка виявилася нездоланною для авторки посібника. Можливо, через це, одним з "теоретичних завдань джерелознавства історії України" у посібнику визначено "впорядкування понятійно-термінологічного апарату цієї *науки* (виділено автором.

– А.О.)⁵. Також не зовсім зрозуміло, наскільки доречним є покладання на державу реалізації практичних завдань джерелознавства історії України, одне з яких, на думку О.Богдашиної, полягає у проголошенні та здійсненні "на державному рівні нової політики пошуку збереження та використання джерел з історії України"⁶.

Характеризуючи функції та завдання джерелознавства історії України, О.Богдашина, на жаль, не вказала визначальних рис конструктивно-критичної функції, виділеної разом з пізнавальною, методологічною та світоглядною. Також бракує коментарів щодо методів, які авторкою структуровані на три групи: загальнонаукові і міждисциплінарні, спеціально-історичні та окремі методики дослідження історичних джерел. Пропонована добірка виглядає занадто категоричною в частині спеціально-історичних та джерелознавчих методів і не вичерпує усіх дослідницьких технологій, які застосовуються у джерелознавчих та історичних дослідженнях.

Характеризуючи закономірності, які сприяють окресленню предмета історичного джерелознавства, О.Богдашина поділяє точку зору авторів підручника "Історичне джерелознавство" (К., 2002), додаючи кілька влучних коментарів до них.

Дещо однобічним виглядає підхід О.Богдашиної до методології та методики джерелознавства. Пропоновані визначення не розкривають їхньої суті, не вказують на відмінність одного від іншого, через що втрачається належне розуміння ролі методології та методики у процесі пізнання. Методологія джерелознавства являє собою смислове поле, в рамках якого джерелознавче знання інтегрується в історичне. Виходячи з цього, методика – система спеціальних правил та методів надання сенсу джерельній інформації, згідно з семантикою, виробленою та узгодженою в рамках певної методології⁷. Такий підхід надає доктринальності, масштабності, цілісності методології і вказує на прикладне значення методики.

Окремий параграф у навчальному посібнику присвячений структурі джерелознавства історії України та зв'язкам джерелознавства зі спеціальними історичними дисциплінами та іншими галузями знань, пов'язаними з вивченням історичних джерел. О.Богдашина доходить висновку про існування двох підходів до конструювання структури історичного джерелознавства. Перший підхід узгоджується з логікою наукового пізнання і передбачає виділення в структурі джерелознавства теорії та практики, другий, сформульований М.Варшавчиком та вдосконалений І.Войцехівською, розглядає структуру джерелознавства у чотирьох аспектах: логічному, функціональному, предметному і субдисциплінарному. У пропонованій О.Богдашиною структурі джерелознавства історії України, яка є спробою сполучити обидва підходи, цілком правильно визначено місце джерелознавства історії України в структурі історичного джерелознавства⁸ – в усіх виділених аспектах структури джерелознавство історії України є предметною галуззю, що не піднімається до рівня його теоретизації, отже, становить сферу практичної діяльності джерелознавців та істориків. Безперечно, багатоаспектне структурування точніше передає складові елементи джерелознавства, втім, слід визнати, що у дослідницькій практиці вживанішою є дихотомічна структура як джерелознавства, так і усіх інших галузей знань.

Значну увагу у посібнику небезпідставно приділено проблемі симбіозу джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін, їхній ролі у вивченні та використанні історичних джерел у дослідницькій практиці. Фахівці нараховують понад 60 спеціальних історичних дисциплін⁹. Авторка справедливо зазначає, що частина з них, значно розширивши предмет дослідження, вийшла за межі "спеціальних історичних дисциплін" і репрезентує цілком самодостатні галузі знань. Це, передусім, стосується археології, археографії, архівознавства, історіографії, музеєзнавства та ін. Зміни їхнього статусу порушують важливу методологічну проблему – міждисциплінарні дослідження в історичній науці перетворюються на полідисциплінарні, що у свою чергу спонукає до корекції схеми всіх історичних наук.

Огляд спеціальних історичних дисциплін, дотичних до джерелознавства, здійснений з різним ступенем деталізації. Зокрема, досить докладними є повідомлення про предмет, завдання та зв'язки з джерелознавством історіографії, архівознавства, фалеристики, геральдики, сфрагістики, дипломатики, вексилології, палеографії, герменевтики, історичної хронології, історичної демографії, генеалогії та історичної ономастики. Авторка слушно привернула увагу до зв'язків джерелознавства з іншими гуманітарними та природничими науками, що має збагатити методологію та методику історичних студій. Водночас лишень побіжно визначено коло питань, які розв'язуються бібліотекознавством, біополістикою, літописознавством, мемуаристикою, уніформознавством (уніформологією). Характеризуючи зв'язки джерелознавства з історіографією, О.Богдашина вказує на існування історіографії джерелознавства і, на жаль, не згадує про джерелознавство історіографії, конституйоване у роботах С.О.Шмідта¹⁰. Зважаючи на роль джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін як складової гносеологічної основи історичної науки, слід було відзначити їхній вплив на методологію історичного пізнання та методику історіописання. Також, на нашу думку, термін "екзегетика" не слід уживати як синонімом до герменевтики¹¹. Вочевидь, доречнішою була б згадка про екзегетику як про попередницю герменевтики.

Досить ґрунтовно підійшла О.Богдашина до характеристики "історичного джерела" – ключової категорії історичного джерелознавства. У посібнику послідовно висвітлено процес наповнення змістом категорії "історичне джерело" від зародження ідеї про "джерела історії" до сучасних підходів, які характеризуються методологічною строкатістю. Авторка виважено підійшла до оцінки підходів фахівців до визначення цієї категорії, вказуючи на їхні переваги та недоліки, а також цілком обґрунтовано визначила чотири головні підходи до визначення поняття історичного джерела та його природи, які побутують у сучасній історичній науці: позитивістський, марксистський, культурологічний та неокантіанський¹². Історичне джерело тривалий час визначали через поняття "документ", "слід", "результати людської діяльності", "пам'ятка", "матеріали", "реалізований продукт людської психіки", "продукт суспільних відносин", однак найпридатнішим тропом для позначення "історичного джерела", на думку авторки, слід вважати "носії історичної інформації". Втім, подаючи власне визначення історичного джерела, О.Богдашина дещо відступила від цієї позиції: "Історичні джерела – ті результати людської діяльності, які містять у собі (як правило, безпосередньо) історичну інформацію, тобто які виступають носіями інформації про історичні події та явища; водночас самі виступають як пам'ятки матеріальної та духовної культури епохи, в яку вони були створені"¹³. При цьому, свідомо за межі цієї категорії виведено все, що створено без участі людини. Означені підходи не вичерпують усього розмаїття можливих тлумачень сутності історичного джерела. Заслуговують на уважне прочитання роботи Ю.Святця, у яких закладено розуміння історичного джерела як синергетичного об'єкта¹⁴. Крім того, на нашу думку, залишаються неосмисленими наслідки "лінгвістичного повороту" та постмодерністської методології щодо категорії "історичне джерело". Отож парадигма категорії "історичне джерело" має перспективи до подальшого розгортання.

У параграфі, присвяченому класифікації історичних джерел, привертають увагу новачі, запропоновані О.Богдашиною. Йдеться насамперед про поділ джерел на історичні та позаісторичні¹⁵. Наголос на тому, що "позаісторичні джерела, які звичайно не є історичними джерелами", однак "є частиною джерельної бази історії України"¹⁶, інспірує декілька питань методологічного характеру. Яким чином можуть бути створені джерела поза історією, поза межами історичного процесу? Чи правомірно вважати створене природою неісторичним? Пошук відповідей на ці питання губиться у дискусії про історичне, неісторичне та позаісторичне, тому дозволимо собі невеликий відступ. Зрозуміло, що історія пишеться людьми і для

людей. Поступ суспільства у часі важко уявити без природи як простору, середовища, умови реалізації історичного процесу, невід'ємною частиною якої є рід людський, а також природного впливу, який не завжди був контрольований та передбачуваний людством. Сучасність – це *результат* дії природи та діяльності людства по її освоєнню та самовдосконаленню. Тому, це унеможливило сприйняття природного впливу поза історичним досвідом. Льодовик, землетруси, зсуви, повені, зливи, торнадо та інші явища природи – це такі ж історичні події, як народження людини, початок чи завершення війни, винахід парового двигуна. Вони стали доступними для історичного пізнання завдяки їх фіксації людьми у доступних для розуміння формах. Тому навряд чи коректним є виокремлення джерел, які створені поза історією. Водночас пошук відповідника, який би відобразив природний вплив на людство та середовище його існування з урахуванням синтаксичного аспекту інформації, приводить нас до терміну "природно-географічні джерела", запропонованого С.Шмідтом¹⁷. Способом збереження інформації про історичну дійсність цими джерелами може бути рельєф як результат тектонічного впливу, який без його декодування на зрозумілу для людей мову і з обґрунтованою для людства потребою не несе історичної інформації. Інші явища природи також залишають по собі сліди, які не можуть бути джерелами їх вивчення – калюжі та паводки не є джерелами вивчення дощу чи зливи, руїни будівель – це не спосіб фіксації дії землетрусу чи торнадо, зміна кольору шкіри чи опіки на тілі людини не зовсім придатні для вивчення сонячної активності, а гіпертонія, гіпотонія та інші хвороби – не є джерелами вивчення сонячної активності. Природа фіксує свій вплив в оригінальній формі, виявляючи себе як постійну зміну явищ, матеріальні, візуальні або інші сліди яких, доступні для сприйняття, не завжди зберігаються. Людство ж за допомогою певних зрозумілих йому кодів констатує і фіксує ці явища, перетворюючи природні феномени на історичні події людської історії, та робить їх доступними для дослідження завдяки створеним носіям інформації. Таким чином, природа знаходить своє відображення у словесних, зображальних, речових та інших історичних джерелах, а виділення природно-географічних джерел не відповідає критеріями типології – явища природи не є способом кодування інформації. Втім, порушена проблема потребує подальшого ретельного вивчення.

Запропонована О.Богдашиною класифікаційна схема, в якій поділ джерел здійснюється на групи, типи, види та підвиди, частково долає існуючі проблеми класифікації джерел. Авторка свідомо того, що складності класифікації джерел об'єктивно зумовлені різними підходами до їх типологізації в залежності від того, яка властивість чи специфічна риса джерела взята за основу¹⁸. Тим не менше, виокремлення, крім словесних, речових та зображальних, *інших джерел* порушує дотримання критеріїв, адже до цієї групи віднесені джерела, інформація яких, на відміну від інших груп, закодована і зберігається в різний спосіб. Це істотно порушує стрункність класифікації та обмежує можливості її практичного застосування. Крім того, здається помилковим віднесення до інших типів джерел електронних носіїв інформації¹⁹. Передусім, носії інформації не є визначальною ознакою для запропонованої класифікації, а з іншого боку, інформація, яка зберігається в електронному вигляді, має чітку систему кодування у вигляді символів, слів та зображень. Отже, електронні джерела можуть бути віднесені до словесних та зображальних або у вузькому значенні, враховуючи двоїстий код, що лежить в основі програмування, до конвенціональних.

Проаналізоване розмаїття класифікаційних схем попередників та зважена оцінка власної класифікації джерел дають підстави погодитися з думкою авторки про те, що кожен науковець обирає ті принципи поділу джерел, які відповідають його теоретичним поглядам та (або) практичним завданням конкретного дослідження, а вибір проблеми корелює обрання істориком тієї чи іншої класифікації²⁰.

У параграфі, присвяченому критиці історичних джерел, розкрито основні етапи

роботи з джерелом: з'ясовано завдання джерелознавчої евристики, аналізу та синтезу. Критеріями цінності джерела О.Богдашина пропонує вважати його автентичність, вірогідність, повноту, інформаційну новизну та репрезентативність. Особливості практичного визначення цих характеристик джерела достатньою мірою представлені на сторінках посібника. Втім, на нашу думку, репрезентативність не може бути характеристикою окремого історичного джерела, оскільки в своїй суті стосується комплексу джерел або джерельної бази в цілому. Крім того, параграф про критику джерел виглядав би логічніше, якби йому передувала інформація про методико джерелознавчого дослідження, викладена у параграфі, присвяченому предмету, завданням джерелознавства історії України та його методологічним засадам. Це дозволило б зайвий раз акцентувати увагу на принципових відмінностях між методологією джерелознавчого дослідження та його методикою.

Нарис історії українського джерелознавства, представлений у шостому параграфі посібника, вкотре засвідчив нерозривний зв'язок джерелознавства з іншими галузями наукових історичних знань. Історіографічний характер викладу матеріалу дозволив авторці представити сходження джерелознавства від студій з приводу окремих джерел та їх місця в дослідженні певних історичних проблем до галузі наукових історичних знань з комплексним розумінням теоретичних і практичних завдань дослідження. О.Богдашиній вдалося представити зародження і розвитку джерелознавства історії України у широкому контексті, зважаючи на світоглядні та методологічні зрушення, характерні для різних епох. Виділені сім періодів становлення вітчизняного джерелознавства досить детально схарактеризовані авторкою. Для кожного періоду визначено характерні риси, які визначали поступ у дослідженні джерел та формуванні теоретичних підстав джерелознавства. Поділяємо думку авторки про те, що не можуть бути настільки категоричними хронологічні рамки останніх чотирьох етапів, оскільки вплив позитивізму, неокантіанства та марксизму за інерцією відчувається й донині²¹. На особливу увагу заслуговують висвітлені О.Богдашиною здобутки радянського джерелознавства, а також характеристика українських джерелознавчих досліджень на сучасному етапі. Зважаючи на складність завдання, яке поставила перед собою авторка, їй не вдалося уникнути певних неточностей. Насамперед, не усі періоди розвитку вітчизняного джерелознавства виділені за єдиним критерієм – важко знайти спільний знаменник між виокремленням просвітницького, романтичного, позитивістського, неокантіанського етапів та радянського і пострадянського, адже марксизм, який проглядається за радянським і частково пострадянським періодами, не знайшов свого безпосереднього відображення в їхніх назвах, натомість, запропоновані найменування не містять однозначних методологічних характеристик. Важко погодитися з тезою О.Богдашиної про те, що "активізація історичних, зокрема джерелознавчих, досліджень у 1920-х роках була зумовлена й політикою радянської українізації"²². Дозволимо собі у зв'язку з цим висловити припущення, що джерелознавство та історіографія стали для істориків тими рятівними паличками, які дали змогу уникнути політичних переслідувань на "історичному фронті", оскільки історіографічні та джерелознавчі дослідження давали можливість незгодним з методологічним тиском дослідникам залишатися самими собою в науці. Крім того, пропонуємо нарис історії джерелознавства історії України характеризує здобутки науковців в опрацюванні писемних пам'яток, залишивши поза увагою інші комплекси джерел.

Посібник О.Богдашиної повинен знайти своє місце серед навчальних видань з джерелознавства історії України, адже написання підручників та посібників донині являє собою певну заповідну галузь вітчизняної науки, і поява кожного нового видання є неабиякою подією. Порушені у посібнику проблеми знайшли оригінальне авторське тлумачення, а дискусійний статус декотрих з них спонукає до подальших роздумів. Вочевидь, використання даного посібника у процесі підготовки істориків визначить переваги і вкаже подальші шляхи його вдосконалення, адже найкращим і безпристрасним його поціновувачем повинен стати студент.

1. Посохова Л.Ю. Рец. на кн.: Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навчально-методичний посібник // Методичний вісник історичного факультету.- Харків, 2004.- № 3.- С. 108-109; Калакура Я.С. Рецензія на навчально-методичний посібник доц. Богдашиної О.М. "Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія".- Харків: Штрих, 2004.- 164 с. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.- 2005.- № 13.- С. 442-446; Павленко С. Новий навчальний посібник з джерелознавства історії України // Історичний журнал.- 2006.- № 2.- С. 122-124; Воронов В.І. Рецензія на: Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навчально-методичний посібник.- 2-е вид., доп. та переробл.- Х.: Тарбут Лаам, 2005.- 192 с. // Український історичний журнал.- 2008.- № 2.- С. 183-188.
2. Анкерсмит Ф. История и тропология: взлет и падение метафоры.- М., 2003.- С. 175.
3. Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: Навчально-методичний посібник.- 3-е вид., доп. та переробл.- Харків: "Видавництво Сага", 2008.- С. 6.
4. Там само.- С. 9.
5. Там само.
6. Там само.- С. 10.
7. Філософія: історія і сучасність. Конспект лекцій: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей / Ред. В.І.Шевченка.- Чернігів, 1996.- С. 28.
8. Богдашина О.М. Вказ. праця.- С. 205.
9. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І.Н.Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В.Томазов, М.Ф.Дмитрієнко та ін.- К., 2008.- С. 9.
10. Шмидт С.О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли и историографии: К 75-летию академика М.В.Нечкиной.- М., 1976.- С. 264-274; Його ж. Архивный документ как историографический источник // Шмидт С.О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии.- М., 1997.- 177-205; Його ж. Историографические источники и литературные памятники // Исследования по древней и новой литературе: Сб. ст. к 80-летию Д.С.Лихачева.- Л., 1987.- С. 357-364 та ін.
11. Богдашина О.М. Вказ. праця.- С. 40.
12. Там само.- С. 66.
13. Там само.- С. 67.
14. Святець Ю.А. Историчне джерело як синергетичний об'єкт // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Історіографія та джерелознавство у часовому вимірі. Міжвузівський збірник наукових праць.- Дніпропетровськ, 2003.- С. 292-308; Його ж. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу).- Дніпропетровськ, 2007.
15. Богдашина О.М. Вказ. праця.- С. 85.
16. Там само.- С. 94.
17. Там само.- С. 84.
18. Там само.- С. 95.
19. Там само.- С. 94, 208.
20. Там само.- С. 91.
21. Там само.- С. 120.
22. Там само.- С. 153.

Андрій Остряк

САМОЙЛЕНКО Г.В., САМОЙЛЕНКО С.Г. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ НА ПІВНІЧНОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛ. XVII - XVIII СТ. – НІЖИН: ВИД-ВО НДУ, 2007. - 241 С.

Під такою назвою вийшла в світ надзвичайно цікава книга професора, доктора філологічних наук Григорія Васильовича Самойленка та відомого й авторитетного у науковому колі краєзнавця, аспіранта Сергія Григоровича Самойленка. Грунтовна за змістом і добре ілюстрована праця розпочинається величаво оптимістичним і реально доказовим твердженням: "Розвиток культури у другій половині XVII - XVIII ст. посідає особливе місце в українській духовності, бо це був період нового її відродження, який зумовлений устремлінням українського народу до утвердження своєї національної самостійності, усвідомлення того, що і він може мати свою самобутню державу і культуру в ній" [с. 3] .

Автори рецензованої праці вперше проаналізували значний конкретно-історичний та культурологічний фактаж, почерпнутий із різноманітних документальних та історіографічних матеріалів, і подали його у систематизованому вигляді на фоні розвитку українського суспільства в означений період. Джерельну базу монографії становлять документальні фонди Центрального державного історичного архіву України, Чернігівського державного обласного архіву, його відділу у м.Ніжині; документальні фонди Інституту рукопису НБ України ім. В.Вернадського; "Акты Западной и Южной России", "Акты греческого нежинского братства...", документи і матеріали тематичних збірників; каталоги і фонди Київського, Чернігівського історичних музеїв; козацькі літописи та приватні архіви відомих історичних осіб тощо. Бібліографія використаних у книзі Г.В. і С.Г.Самойленків історіографічних праць нараховує більше 170 одиниць. Істотно сприяли розширенню і поглибленню наукової праці над книгою попередні краєзнавчі дослідження авторів.

Кропіткий збір матеріалу та його ретельний аналіз дозволили дослідникам детально розглянути процес розвитку основних видів культури на Північному Лівобережжі в складний і суперечливий період. Вступ книги вводить читача в суспільно-політичну атмосферу тогочасної України: "Друга половина XVII-XVIII ст. позначається не тільки завоюванням незалежності від Польщі й утворенням Гетьманської держави, розвитком культури в усіх її видах, а й часом Руїни, жорстокої боротьби за гетьманську булаву, зрадою гетьманської старшини в угоду своїх власних збагачень за рахунок українського народу, поступовим закабаленням Росією України і ліквідацією всіх інституцій державності аж до перетворення всієї України - Лівобережної й Правобережної - у Малоросію і Малоросійське намісництво" [с. 4]. Автори дослідження відносять до Північного Лівобережжя, яке охоплювало велику територію Гетьманської держави, території Ніжинського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Стародубського, Прилуцького, Гадяцького полків. На основі архівних матеріалів, зокрема ревізьких полкових книг, проаналізовано кількісний і якісний склад міст Лівобережжя. До великих міст у XVII - XVIII ст. належали Ніжин, Київ, Стародуб, Чернігів, Прилуки, Переяслав, Лубни, Гадяч, Миргород, Полтава. "Зміцненню міст сприяла економічна і станова свобода міщанства та міського козацтва, поживлення внутрішньої та міжнародної торгівлі, а також поява нової правлячої еліти" [с. 8]. Потреба з'ясувати становище міст, їх органів управління пояснюється дослідниками тим, що від них залежало і часткове фінансування різних видів культури. А розвиток культури був тісно пов'язаний і визначався соціально-політичними, військовими, громадськими умовами того часу.

Науково-популярне видання "Розвиток культури на Північному Лівобережжі

України у другій пол. XVII-XVIII ст." складається із семи розділів: архітектура, освіта, декоративно-ужиткове, образотворче, музично-театральне мистецтво, література, книгодрукування. Більшість розділів мають по 2, 4, 6 підрозділів з чіткими назвами. Така структура дає можливість читачеві легше орієнтуватися в матеріалі, висвітленому в книзі. Автори ілюструють текстовий матеріал репродукціями портретів історичних діячів, духовних осіб, архітектурних пам'яток, титульних сторінок богословських та просвітницьких книг, підручників, історичних і художніх картин, гравюр, зразків ювелірних виробів, оздоблень та розписів храмів, ікон. Вдало наведені панорами, карти, схеми тощо. У цілому в праці розміщено 138 ілюстрацій. Чітка структуризація і логічна композиція в рецензованій книзі історико-культурологічного матеріалу, органічне поєднання подій національно-визвольної боротьби та українського державотворення із розбудовою міст, містечок, церков, освітніх закладів захоплюють читача, пробуджують гордість і оптимізм.

Висвітлюючи розвиток будівництва та найважливіші архітектурні пам'ятки, автори у розділі "Архітектура" стверджують: "Важливим фактором, який суттєво вплинув на специфіку розвитку культури, зокрема архітектури в добу Гетьманщини, стало народження принципово нового світосприйняття вільної людини, що мешкала на теренах України XVII ст. Людя цієї доби були до смаку високі, пишно декоровані будівлі, які вільно розташовувалися в просторі і втілювали собою дух свободи, почуття радості й тріумфу" [с.8]. Аналізуючи наукові праці дослідників української архітектури XVII-XVIII ст., автори виділяють три етапи її розвитку, що пов'язані з відповідними історичними періодами. Зокрема, перший етап (1648-1720-і рр.), який охоплює революційні та державотворчі процеси, іноземну інтервенцію, громадянську війну і Руїну, боротьбу за воз'єднання етнічних земель України, характеризується інтенсивним використанням мурованого будівництва, утвердженням українського бароко як визначального стилю в архітектурі; другий етап (1720-1750 р.) визначається різким тиском російського царизму на урядові установи України, який призвів до кризового соціально-економічного стану в Гетьманській державі, що сповільнило темпи будівництва; третій етап (1750-17810) пов'язаний з намаганням останнього гетьмана України К.Розумовського перетворити Гетьманщину на зразкову європейську державу з розвиненою культурою. "В цей період архітектура носила більше становий характер і пов'язана зі зведенням палаців, ратуш, магістратів, полкових і сотенних канцелярій тощо. Відбувається поступова зміна стилю бароко на класицизм" [с. 9].

Екскурс авторів монографії в історію заснування полкових та сотенних міст і містечок Північного Лівобережжя привів до висновку, що переважна більшість з них були фортецями або мали фортифікаційні укріплення. Про це засвідчують також і карти французького військового інженера Г.Л. де Боплана, складені ним в Україні, і свідчення арабського мандрівника Павла Алепського, який, відвідавши Україну, записав: "Земля була начинена фортецями, як гранат зернятами". Роль фортець виконували нерідко монастирі з мурованими фортечними стінами. Існували також і садиби-фортеці. Зокрема, у Мені замок магната Адама Киселя, замки-палаці у Батурині, Прилуках, Сосниці, Борзні. Навіть поселення сільського типу укріплювалися земляними ровами та валами. Специфіку забудови населених пунктів визначали умови військового часу.

Повно і зримо читач науково-популярного видання пізнає історію Ніжинської фортеці, яка була відбудована у XVII ст. Посилаючись на дослідження М.Бережкова "Про земляні й дерев'яні укріплення старого Ніжина XVII-XVIII ст.", яке нині зберігається в Інституті рукопису НБ України ім. В.Вернадського, автори рецензованої книги відзначають: "Домінуючу роль у фортеці Ніжина XVII-XVIII ст. займав замок на території нинішнього ринку, який являв собою земляні укріплення із сімома бастіонами зі східного боку" [с. 10]. Показово, що історія Ніжинської фортеці несе на собі відбиток історії України, періоди її залежності

від інших держав та власної державності. "У Ніжинській цитаделі, - пишуть сучасні дослідники, - дислокувались військові гарнізони: спочатку польський, з 1648 р. - Ніжинська сотня, а з 1667 р. - російський гарнізон на чолі з воєводою (з 1708 р. - комендантом)" [с. 12]. На території Ніжинського полку розташовувалась і столиця Гетьманської держави (з 1708-1750 рр.) - Глухів.

Зацікавленість і живий інтерес викликає наукова розвідка краєзнавців з історії цивільного будівництва. Усі споруди другої половини XVII -XVIII ст. вони поділяють на 7 груп: житлові (будинки козаків та козацької старшини, духовенства, міщан, селян, купців тощо); адміністративні (полкові і сотенні канцелярії, магістрати, ратуші, суди, цехові будинки); системи обслуговування (школи, аптеки, постійні двори, пошта, цирюльні, "шпитали", шинки, корчми); виробничі (водяні млини, цегляні заводи, броварні, ковальні); господарські (торговельні будинки, арсенали, провіантські комори); культурні (церкви, собори та монастирі із різноманітними будівлями господарського призначення, синагоги, костьоли) [с.15-16]. Характеризуючи споруди цивільного будівництва (дерев'яні, глинобитні, кам'яні), автори книги детально описують їх тип, форми, кількість будівель і кімнат, спільне і відмінне в оздобленні, розміщенні тощо. "Важливо відмітити, що між житлом козацької старшини і житлом простого народу не існувало принципової різниці. ... Поступово, із зростанням майнового стану верхівки місцевого козацтва цей найпростіший тип життя ускладнювався. Але ...нагадував тип звичайної сільської хати "на дві половини". ...Навіть будинки гетьманів зберігали традиційну форму, характерну для українських приватних чи громадських будов"[с. 16].

Повчально дізнатися, що унікальним зразком цивільної архітектури, в якому найяскравіше втілені традиції народного будівництва Лівобережної України XVII ст. та давньоруської художньої традиції першої третини XI ст., є кам'яний будинок полковника Я. Лизогуба в Чернігові. У XVIII ст. з'являються споруди, що поєднують риси українських і російських архітектурних шкіл шляхом декоративної пластики фасадів. До якісного будівництва залучаються професійні архітектори. Персоніфікація процесу архітектурного будівництва, імена зодчих і гетьманів, які залишили історичні споруди-пам'ятки у містах Північного Лівобережжя, зокрема у Ніжині, Глухові, Батурині, Качанівці, що проілюстровані на сторінках науково-популярного видання, звеличує наше минуле і збагачує нашу пам'ять. Водночас виникає і застереження, оскільки "з ліквідацією гетьманства забудова і реконструкція міст проходила лише за затвердженими проектами" [с. 27].

З сумом і жалем за втраченими національними цінностями читається історико-культурологічний нарис рецензованої книги про храмове дерев'яне будівництво. Розуміючи, що "дерево є нетривким матеріалом, і дерев'яна будова більше трьохсот років не витримає," водночас переконуєшся, наскільки "українське дерев'яне будівництво є мистецтво національне" [с. 29]. Автори праці фактами та ілюстраціями про храмове дерев'яне будівництво на Північному Лівобережжі підтверджують слова видатного дослідника української архітектури, професора Київського університету Г.Павлуцького (90-і рр. XIX ст.), який писав: "До українських дерев'яних церков неможливо прикласти жодної з відомих європейських мистецько-історичних схем. Не можна їх віднести ні до готики, ні до ренесансу, ні до бароко. Вони самі становлять стиль. Цей стиль природно випливає з будівельного матеріалу..." [с. 29]. Краєзнавчими дослідженнями Г.В. і С.Г. Самойленків посилюється аналогічна оцінка мистецтвознавця В.Січинського щодо дерев'яної архітектури України XVII-XVIII ст., яка "створила настільки своєрідні зразки, такі вироблені типи будов та окремі форми, що у світовій літературі українська архітектура, й особливо дерев'яні церкви, фігурують під назвою українського типу, відмінного не тільки від дерев'яних будов Сходу й Заходу, але також інших слов'янських народів" [с. 27-28]. Незважаючи на те, що на Лівобережній Україні не збереглося жодної означеної пам'ятки XVII ст., існують

письмові свідчення про дерев'яні храми XVIII ст. Так, автори книги наводять записи датського посла Юля Юста, котрий проїздив через Ніжин у 1711 році і зафіксував, що в місті стояли "дві чудові, великі, дерев'яні церкви прекрасної архітектури". Ними встановлено, що у Ніжині було 10 дерев'яних храмів. Тут склалася своя будівельна школа, і ніжинські майстри-тепларі виконували замовлення в багатьох населених пунктах регіону. Характерно, що "кожний майстер мав широке поле для власної творчості. Тому в народній храмовій архітектурі не було навіть двох абсолютно однакових споруд, кожна з них мала свої індивідуальні риси й особливості" [с. 28-29]. У книзі подана детальна історична інформація та фотоілюстрації щодо збережених храмів Північного Лівобережжя XVIII ст. Зникнення дерев'яної сакральної архітектури зумовлене як пожежами, руйнуваннями минулих лихоліть, так і тим, що "у 1800 р. російський Синод заборонив не тільки будувати нові церкви в "малоросійському стилі", а й ремонтувати старі. А це були неповторні у художньому відношенні споруди" [там само]. Адже "саме мистецтву бароко судилося найповніше передати притаманний українському національному характерові потяг до святковості, поетичності, смак до яскравих барв, рясного рослинного орнаменту. Все це виявилось у декоративності архітектурних будівель, яка становить одну з найголовніших ознак українського художнього мислення" [с. 33]. Автори видання зробили висновок, що храми Північного Лівобережжя XVII-XVIII ст. є зразками нового стилю - українського бароко, яке нерідко називають козацьким, хоч це, на їх думку, перебільшення. Однак, зважаючи на те, що саме козацтво у цей час було носієм нового художнього смаку, і сам час вимагав появи оригінального стилю в мистецтві, який би став утіленням прагнення українського народу до свободи, то доля істини у визначенні стилю "козацьке бароко" є. [с. 32].

Із захопленням сприймається нарис книги про муроване будівництво, зокрема, у Ніжині, де "першим... кам'яним дивом на Лівобережній Україні", справжнім шедевром української барокової архітектури другої половини XVII ст. є Миколаївський собор. Автори відзначають, що "...українська барокова храмова архітектура відрізняється не тільки від церкви княжої доби, але відмінна від барокових храмів Західної Європи, з їх таємничою містерією, притемненою загадковістю. З іншого боку, вона не схожа з російською архітектурою цієї доби, з її тяжкими, похмурими і суто декоративними принципами" [с. 36]. По всьому Північному Лівобережжю - відзначають автори книги, - розкидані яскраві пам'ятки культової архітектури XVII-XVIII ст., які свідчать про славний і трагічний час існування Гетьманської держави.

Досить об'ємний і насичений детальною інформацією й ілюстраціями нарис про собори, церкви і монастирі Північного Лівобережжя, про причини сплеску культового будівництва (606 храмів на території Чернігівської єпархії); про мотивацію уваги і виділення коштів на будівництво й обладнання храмів гетьманами і полковниками, представниками козацької старшини. Зокрема, кошти виділяли: гетьмани І.Мазепа, І.Скоропадський, Д.Апостол, К.Розумовський; полковники Лизогуби, Миклашевські, Полуботки, Золотаренки, П. Розумовський, В. Дунін-Борковський. Сприяли будівництву культових споруд також діячі церкви, зокрема, в Чернігові архієпископ Лазар Баранович. 14 років (1702-1716 рр.) здійснювалося будівництво в Ніжині Благівщенського собору на кошти Стефана Яворського, видатного церковного і культурного діяча, який деякий час проживав у Ніжині. Значну роль у будівництві міста відіграли грецькі купці, завдяки яким з'явилися грецькі храми. За рахунок коштів громад зводилися храми в ряді полкових міст Північного Лівобережжя. З II половини XVIII ст. стають відомі імена будівничих-архітекторів, покровителів-благодійників. Їх прізвища та діяльність відображені на сторінках видання, яке пробуджує у читача пізнавальний інтерес до історичних і архітектурних пам'яток нашого краю [с. 36-60]. Рецензована книга свідчить про глибоку обізнаність авторів із колоритом та культурою епохи. "Сам дух часу вимагав створення монументальних образів. Головним завданням,

особливо у XVII - на поч. XVIII ст., стає створення виразного, вражаючого образу-символу, пам'ятника подвигу українського народу у справі національного визволення й утвердження національної культури" [с. 36].

З професійною майстерністю висвітлюється розділ книги про розвиток освіти на Північному Лівобережжі. Аналізуючи архівні матеріали та історіографічну спадщину, автори з'ясували необхідність і потребу в освіті, шляхи і форми навчання, типи шкіл, життя та діяльність учнів, учителів, визначних історичних осіб. Однією з найпоширеніших форм навчання дітей у Гетьманській державі була початкова парафіяльна школа, яка існувала при храмах і продовжувала розвивати традиції давньоруських шкіл при церквах: сюди дітей віддавали у тому ж віці, що і в XI-XII ст., тут також навчали читати, писати, співати та рахувати. Функції вчителів виконували переважно дяки, яких призначила громада. Обирали їх за хороший голос, за знання церковної служби і за вміння вести її "благочинно і благочинно", пред'являючи педагогічні вимоги. Документи, які опрацювали дослідники, засвідчують, що "серед них було чимало і малотямущих дяків, які часто прикривали своє незнання та невміння навчити суворістю та жорстокістю" [с. 63]. До навчання дітей у школах залучалися й грамотні міщани. Основними підручниками для парафіяльних шкіл були буквар, часослов і псалтир. Освіченіші дяки використовували під час навчання підручники-граматики Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького, Памви Беринди та інших. Характерною ознакою парафіяльних шкіл були тілесні покарання учнів за лінощі протягом тижня.

Автори відзначають великий потяг українського народу до освіти і висловлюють незгоду з тими дослідниками, які вважали, що парафіяльні школи у XVIII ст. втратили зв'язок з широкими масами населення, оскільки готували невелику кількість учнів, які мали стати дяками. Навпаки кількісний і порівняльний аналіз шкіл на території Північного Лівобережжя, зроблений краєзнавцями на основі полкових ревізій, свідчить, що парафіяльними школами були охоплені не тільки міста і містечка, а й села. Серед учнів були діти козацької старшини, козаків, ремісників, міщан, духовенства. Так, у Ніжині таку початкову освіту у 1728 р. одержав син місцевого бургомистра Георгій Кониський (1717-1795 рр.), відомий український письменник, педагог, церковний і громадсько-культурний діяч, представник раннього просвітництва в Україні, який продовжив навчання у Київській академії, а пізніше (1751-1755 рр.) був її ректором. Автори не виключають можливості, що таку ж школу у Ніжині закінчили Іоанн Максимович, майбутній архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський. Незважаючи на те, що парафіяльні школи – "дуже скромні розсадники освіти, але і в цьому вигляді, у якому вони існували у XVII-XVIII ст., культурно-історична заслуга їх незаперечна" [с. 68].

Цікавий нарис книги про мандрівних дяків, які були ніби "посередниками між навчальними закладами, де вони вчилися, і народом. Специфіка роботи мандрівних дяків полягала в тому, що вони з'являлися у селах та містечках, домовлялися з батьками про оплату, навчали хлопчиків та дівчаток читати, писати, рахувати, отримували гроші і йшли далі в інший населений пункт... Вони організували вистави, концерти (співали, грали на музичних інструментах) тощо. Деякі... осідали у якійсь місцевості чи продовжували мандрувати, передаючи свої знання сільським та міським дітям"[там само]. Очевидно, їх узагальнюючим образом став Г.Сковорода. Не випадково, щоб запобігти прозрінню і демократизації українського народу, у XVIII ст. цариця Катерина II заборонила дякам мандрувати. Їх ловили і відправляли на кораблі Чорноморського флоту. У Ніжинському архіві зберігаються матеріали допитів мандрівних дяків [с. 69].

На основі аналізу історичних документів у книзі з'ясовані місце і роль полкових, сотенних і гарнізонних шкіл. Зокрема, цікаво дізнатися, що виникненню і утвердженню козацьких полкових шкіл сприяв Лубенський полковник Іван Кулябка, який у 1758 р. звернувся до гетьмана України К.Розумовського з пропозицією про їх організацію. Гетьман підтримав полковника і дав відповідне

розпорядження, оскільки потреба в освічених посадовцях, кадрова ротація були необхідні. Після закінчення полкової школи здібних юнаків направляли у сотенні правління, полкову канцелярію, допускали до сотенних справ. Набуваючи досвіду, вони ставали отаманами, писарями, осавулами, хорунжими сотень. Автори видання стверджують, що документи про відкриття козацьких шкіл у всіх полкових містах та сотенних містечках, а також деяких селах Північного Лівобережжя заперечують існуючий раніше висновок про те, ніби гетьмани і старшина не брали участі в створенні цих шкіл. Водночас зазначають, що в означений період не було розроблено чіткої системи їх відкриття [с. 71].

З великим інтересом читається історико-культурологічний матеріал про спеціальні школи профільного спрямування. Читач дізнається, що за зразком школи півчих у Запорозькій Січі XVII ст. були створені музично-педагогічні заклади. Так, у 30-і рр. були відкриті співацькі школи при оркестрі Київського магістрату та в Глухові. Зокрема Глухівська співацька школа була заснована з ініціативи гетьмана України Данила Апостола в 1730 р., а в 1738 р. виданий царський указ про функціонування в місті "Школи співу та інструментальної музики". Інформація про соціальний стан, кількісний і якісний набір учнів, навчання та фінансування, імена викладачів і випускників засвідчує значну роль Глухівської співацької школи у становленні професійної освіти в Україні. У 80-90-х рр. XVIII ст. центр набору малолітніх півчих було перенесено до Новгорода-Сіверського. Система професійного учнівства набирила певних організаційних форм, що підтверджується підготовкою учнів у ремісничих цехах: ковалів, теслярів, гончарів, різьбярів, золотарів тощо. Найбільшим цеховим містом був Ніжин, який мав 8 різноманітних за спеціальністю цехів, у яких отримували відповідну освіту 380 учнів [с. 71-73].

Всебічно і цікаво висвітлюється матеріал про національні школи, які започатковує в Ніжині грецька громада наприкінці XVII ст. Автори відзначають: "Грецькі купці та ремісники, поселившись у Ніжині, відкрили власну національну школу, яка була для них центром духовності, бо тут воедино переплелись мова, віра, національні традиції, визначались перспективи життєдіяльності молодшого покоління ніжинських греків". Зі сторінок книги пізнається не лише яскрава історія ніжинської грецької громади та її діячів, але й їх взаємини з жителями міста, регіону, українськими гетьманами, зарубіжними країнами та впливом на духовно-культурну спадщину [с. 73-77]. Показово, що деякі книги пережили лихоліття воєн і бібліотечну агресію 20-30-х років XX ст. і нині зберігаються у фонді наукової бібліотеки Ніжинського університету імені Миколи Гоголя. Із 250 книг з філософії, релігії, історії, філології тут нині 157 [с. 76]. Ця проблема знайшла своє повне відображення у праці С.Г. Самойленка "Книжкове зібрання у Ніжині в XVII - XVIII ст.", опублікованій у журналі "Київська старовина" (2002. - №2).

Дослідники культури Північного Лівобережжя у своїй праці відзначили заслугу релігійних діячів у розвитку середньої і вищої освіти в Україні. Зокрема, аналізуючи документи фонду рукописів, ними встановлено: "На початку XVIII ст. у митрополита Стефана Яворського, який збудував і відкрив у Ніжині Благовіщенський монастир, виник задум заснувати у місті "Колегію вчених монахів", котрі б навчалися ораторського та проповідницького мистецтва. Він хотів перетворити монастир в осередок освіти. З цією метою митрополит надсилав кошти для подальшого його благоустрою" [с. 77]. На жаль, корисливі інтереси та нехристиянські заповіді місцевого священика призвели до того, що значна сума грошей "пошла в расточение и расхищение", "на своя бездельнія нужди, помпи, излишества, пированія, п'янства, карети...и прочія суетства". Згодом, за сприятливих умов, Стефан Яворський подарував власне книжкове зібрання для бібліотеки, яка була однією з найбільших приватних бібліотек тогочасної Російської імперії [с. 78]. Читач знайде у книзі пізнавальну та цікаву інформацію про людей, причетних до розвитку середньої і вищої освіти на Чернігівщині, Переяславщині, Києві, яка підводить до висновку, що " в силу історичних умов

Україна поступово втрачає в освітній сфері свою першість, а з утратою державності і посиленням кріпацького поневолення простий народ позбувся того, що було уже напрацьоване в період існування Гетьманської держави" [с. 88].

Вагомий за змістом та багатий за конкретно-історичним і документально-ілюстративним матеріалом розділ про декоративно-ужиткове мистецтво Північного Лівобережжя: гончарство, кахлярство, ювелірство, ткацтво, вишивку, різьблення [с. 90-124]. Цікаво дізнатися про естетичні смаки тогочасних представників українського народу. Щодо ніжинських кахлів, то якщо раніше "...зображення були запозичені з європейського мистецтва, то тепер вони відповідали народному традиційному декоративному розпису з його умовними малюнками і українським національним колоритом" [с. 95]. Зокрема, фіалка стала найулюбленішим і найпоширенішим зображенням на ніжинських кахлях. Це не випадково, адже ця весняна квіточка яскраво-фіолетового, синього, блідо-голубого кольору поширена у багатьох місцях Ніжина. Місто залишило пам'ять про себе і золотарським цехом: як іменами майстрів, зразками творінь їх рук, так і експонатами ювелірних виробів та документальними свідченнями в державних музеях [с. 96-102]. Художньою витонченістю відрізнялися оздоблення книжок, здійснених ніжинськими майстрами, різьблення по дереву, іконостаси тощо. Розділ книги, насичений матеріалами ретельного пошуку, дає читачеві уявлення про широту, багатогранність, самотуність і художню неповторність одного із видів мистецтва Північного Лівобережжя.

Автори на значному матеріалі розкрили, як за часів існування Гетьманської держави розквітали всі види мистецтва, зокрема, живопис. Вони вдало виділили і наповнили цікавими і детальними описами та ілюстраціями такі його жанри: монументальний, іконописний, історичний (портретний), фольклорно-декоративний, книжково-ілюстративний [с. 126-156]. Аналіз зразків живопису цієї доби дозволив їм стверджувати, що він був глибоко національним, відображав високий професіоналізм художників, їх уміння в кращих традиціях українського мистецтва зобразити різнохарактерні персонажі з реалістично-психологічних позицій [с. 156].

Подихом епохи і мелодикою звуків віє від розділу книги про музично-театральне мистецтво, яке посідало важливе місце в духовному житті козаків, міщан та селян. Авторі відзначають нові тенденції у розвитку народної музичної культури, якими були кобзарі, думи, історичні пісні, церковні хори. У містах і містечках Гетьманської України виникають козацькі музичні цехи, які об'єднували професійних музик. Найбільшим і найзаможнішим був ніжинський цех [с. 165]. Музичні оркестри виконували різні інструментальні п'єси, а також танцювальні мелодії різних жанрів: гопак, метелиця, горлиця, зуб, санжарівка, третяк, гайдук, журавель тощо.

Життя населення Чернігівщини у другій пол. XVII -XVIII ст. збагачується новими театральними дійствами: з'являються скоморохи, мандрівні актори, які одночасно були і співаками, музикантами, танцюристами і акробатами; зводяться балагани, в яких розігрувалися вистави на різні теми; народний театр розширює репертуар історичною і релігійною проблематикою; самотунім українським ляльковим театром стає вертеп; діють шкільні театри у навчальних закладах; народжується гетьманський придворний театр із західноєвропейським сценічним мистецтвом - оперою, балетом, драматичними творами; зароджується кріпацький театр у садибах вельмож та поміщиків [с. 165-176]. Дослідники наголошують, що культура Північного Лівобережжя славилася не тільки талантами, а й різноманіттям виявів театраль-но-музичного життя.

У лаконічному за назвою і розгорнутому за змістом розділі "Література" висвітлюється багате літературне життя Північного Лівобережжя гетьманського часу. Першочергова увага приділена літописній літературі, "яка вже носила більше історіографічний, ніж літературний характер, хоч деякі літописи цікаві і в художньому відношенні" [с. 178]. Описуючи, зокрема, "Літопис Самовидця ..."

(1702 р.), автори відзначають: "Вчені вважають, що його автором був ніжинець Роман Анисович Ракушка-Романовський (Ракущенко, 1623-1703). Близько 40 років він прожив у Ніжині спочатку козаком першої полкової сотні Ніжинського полку, а потім "генеральним підскарбієм", був учасником народно-визвольної війни..." [там само]. Якщо Б.Хмельницького Самовидець подає як сміливого і розумного діяча, то "засуджує поведінку і моральні принципи деяких представників козацької верхівки, які рвуться до влади, не зупиняючись ні перед чим. І перед нами постають владолюбні користолюбці і авантюристи" [с. 179]. Разом з тим, це час появи яскравих особистостей, оригінальних творів, які посіли в українській літературі чільне місце. До їх числа краєзнавці відносять Чернігівську літературну школу: творчість Антонія Радивиловського та Кирила Транквіліона-Ставровецького; багатогранні і високоморальні діяння Лазара Барановича; сподвижницьку працю Іоанкія Галятовського; неординарність життєдіяльності Данила Савича Туптала (Димитрія Ростовського); яскраві барокові праці Івана Величковського; творчість Олександра Бучинського-Яскольда, Лаврентія Крщоновича, Івана (Яна) Орловського [с.179-206]. Послідовниками Чернігівської літературної школи стали Іван (Іоанн) Максимович (родом із Ніжина), Антоній Стаховський, Петро Армашенко. Серед письменників і літераторів Чернігівщини XVIII ст. виділяються Ігнатій Максимович, Іоасаф Горленко, Ілля Турчиновський, Іпполіт Вишенський. Аналіз літературної творчості представників Північного Лівобережжя дав можливість авторам зробити вагомий висновок та оцінки. Зокрема, вони фіксують, що "у центрі уваги мистецтва, літератури XVII ст. поставала людина. І зображення її залежало не стільки від роду, її титулів чи соціального становища, скільки від її розуму, особистої гідності, таланту, доблесті, праці і любові до українського народу, її енергійної діяльності і життєвої активності" [с. 207].

З глибокою обізнаністю написаний розділ про книгодрукування в означений період на Північному Лівобережжі. Переконливий фактичний матеріал, порівняльний аналіз, персоніфікація процесу, ілюстративний матеріал засвідчують, що в історії української культури "Чернігівська друкарня зайняла визначне місце, бо в кращі свої роки дбала про забезпечення шкіл навчальними посібниками, сприяла творчості українських письменників..." [с. 219].

Цінність рецензованого науково-популярного видання полягає в тому, що автори, використовуючи культурологічні та етнодержавницькі методологічні засади, здійснили всебічний та об'єктивний аналіз багатогранного явища культури в досить складний і суперечливий період української історії. Водночас є сподівання, що в другому перевиданні книги буде враховано ряд побажань. Зокрема, згідно з новітніми науковими висновками, хронологічні рамки Національно-визвольної війни охоплюють 1648-1658 рр. Доцільно завершити книгу загальними "Висновками", аналогічно "Вступу". На деяких сторінках (3, 62, 77, 198, 208 тощо) є потреба виправити стилістичні і технічні помилки, а також русизми. І, безперечно, значущість видання зростає за рахунок кольорових ілюстрацій.

У цілому праця Г.В. і С.В. Самойленків "Розвиток культури на Північному Лівобережжі у другій пол.. XVII-XVIII ст." істотно збагатила історіографічну скарбницю української дослідницької школи та історичну пам'ять сучасників і їх нащадків.

Ольга Ростовська